

Nordisk kirkegårdskultur i et reformatorisk lys

2017 er 500-året for fejringen af Reformationen.
På hvilken måde kan man tale om en reformatorisk arv
og fortsat evangelisk-luthersk prægning af de
nordiske landes kirkegårdskultur?

Af Elof Westergaard

Biskop, formand for Foreningen for Kirkegårdskultur

Al kirkegårdskultur har som forudsætning døden – ingen død, ingen kirkegårde. Men kirkegårdskultur peger samtidigt altid på livet. For kirkegårdene viser gennem menneskets håndtering af døden – begravelsesformerne, gravminerne, beplantningen m.m. – vores trosforestillinger og livssyn.

Kirkegården træder i sig selv frem som rum om det uafvendelige, døden. Al kirkegårdskultur afspejler den afstand, som er mellem levende og døde, det savn og den sorg, som døden rammer efterladte med.

Synet på døden og livet er imidlertid ikke statisk. Vekslede tiders opfattelse af og holdning til liv, død og efterliv spiller en væsentlig rolle for kirkegårdskulturen og dens udvikling

I anledning af 500-året for Reformationen er der god grund til at se nærmere på, hvad Reformationen har betydet for vores opfattelse af døden og for kirkegårdskulturen i de nordiske lande. Der er efter min opfattelse tale om en væsentlig arv, som vi i de nordiske lande, alle forskelle til trods, deler og fortsat bør have øje for. En arv, som vægter kirkegården som et inkluderende og trøsterigt sted.

1517

Den 31. oktober 1517 slog augustinermunken Martin Luther (1483 - 1546) 95 teser op på kirkedøren i Wittenberg. Disse

Martin Luther. Maleri af
Lucas Crandach den ældre,
1528.
Lutherhaus, Wittenberg.

teser indeholdt en skarp kritik af pavemagten og den afladshandel, som kirken havde skabt og fremmet i 1500-tallets begyndelse. Luthers teser spredte sig på kort tid ud over store dele af Europa. Tesserne opsamlede samtidens utilfredshed med centrale dele af kirkens praksis og teologi. Luthers kritik fængede straks an, og de begivenheder, der fulgte, førte til Reformationen og til et endeligt brud med pavekirken. Reformationen fik ikke mindst vidtrækkende konsekvenser for kirkerne i de nordiske lande. Og Reformationen har nu gennem århundreder præget de nordiske samfund, kulturen og det religiøse liv, og derigennem også tænkningen, mentaliteten og livsformen.

Reformationen er officielt blevet fejret i Danmark i 2017 både ved en gudstjenstlig markering i Haderslev Domkirke med deltagelse af blandt andre hendes Majestæt Dronning Margrethe og statsminister Lars Løkke Rasmussen og den 31. oktober ved en officiel markering i Folketinget i København. Desuden har der været talrige arrangementer landet over, såvel i kirkelige som i mange forskellige folkelige sammenhænge. I Ribe, hvor jeg er biskop, ved et stort anlagt folke-møde 12.-15. oktober.

Reformationen satte ikke mindst sit præg på de nordiske kirker, og den har haft stor indflydelse på vores måde at tænke på og indrette samfundet på i de nordiske lande. Der er tale om en indflydelse og en påvirkning, som gælder, uanset om man er medlem af den lutherske kirke eller ej.

De nære forbindelser mellem stat og kirke – om end disse bånd i flere af de nordiske lande i dag er blevet slækket, eller stat og kirke ligefrem er blevet adskilt – er en arv fra Reformationen.

Men ikke kun på det formelle samfundsmæssige plan har Reformationen præget de nordiske lande. Den teologiske tænkning bag Luthers opgør med afladshandlen, hans og de øvrige reformatorers tale om såvel Gud som menneskelivet, understregningen af, at mennesket bliver retfærdiggjort ved tro og ikke ved egne gerninger, har sat sig sine helt konkrete spor også i kirkegårds-kulturen, for så vidt vores forhold til døden og til livet netop afspejler sig der.

Reformationen i Europa 1560.

Reformationens indførelse i Norden

I 1536 blev Reformationen indført i Danmark og i Norge. På stænderrigsdagen i København i oktober 1536 blev de gamle katolske biskopper erklæret afsatte, og nye lutherskprægede præster blev snart derefter indviet til superintendenter. De markante navne i den danske reformation var Hans Tausen (1494-1561), som senere blev biskop i Ribe, og den fra Wittenberg udsendte Johannes Bugenhagen (1485-1558), der opholdt sig i Danmark som kong Christian III's rådgiver i årene 1537-39.

Blandt de nyindviede superintendenter var også den norske præst Geble Pedersen (1490-1557), som fik indflydelse på den parallelle udvikling i Norge.

I Sverige har Reformationen haft en mere "lang og bugtet" vej, som en dansk kirkehistoriker har udtrykt det.¹ Kontakten med pavekirken i Rom var stort set ophørt allerede efter Det Stockholmske Blodbad i 1522, hvorfor et egentlig brud forekom mindre nødvendigt. Fokus lå primært på opbygningen af Sverige som kongedømme. Gustav Vasa, som blev kronet i 1523, ønskede et nationalt kirkeligt reformprogram. De stærkeste teologiske kræfter i dette arbejde, reformatorerne Laurentius Andreae (1470-1552) og Olaus Petri (1493-1552), var mindre optaget af et brud med den katolske kirke og mere optaget af en rolig udvikling. De var – set fra et dansk perspektiv – mindre præget af Luther og mere af reformkatolicismen.

Reformationens vinde blæste også ind over Finland. Det skete fra slutningen af 1520'erne. Den store reformator hed Michael Agricola (1510-1557). Han havde studeret i Wittenberg i 1530'erne.

På Island varede kampen mellem det katolske og det lutherske i længere tid. Først flere generationer senere – og med biskop Gudbrandur Thorlaksson (1541-1621) i 1600-tallets begyndelse – trængte Reformationen for alvor igennem.

Reformationen og de reformatoriske tanker kom således til samtlige de nordiske lande.

Evangelisk-luthersk majoritet

Et særligt kendetegn ved de nordiske lande er, at vi fortsat har meget store lutherske kirker, som den største del af befolkningen er medlem af og føler sig knyttet til:

På Island var 76,18 % af befolkningen i 2016 medlem af den lutherske kirke. I Danmark er 75,9 % af befolkningen i 2017 medlem af Den danske Folkekirke, som er en evangelisk-luthersk kirke. I Finland er 71,9 % medlem af den lutherske kirke. I Norge er 71,5 % (2016) medlem af Den norske Kirke, og i Sverige er 61,2 % medlem af den lutherske svenske kirke.

Set på verdensplan er der tale om imponerende medlemstal for de lutherske kirker i Norden. Også selv om medlemstallet er vigende i samtlige de nordiske lande, hvad der kan være mange grunde til: Øget indvandring, et mere multikulturelt præg samt sekularisering.

Det forvirrer ofte den, som betragter de nordiske lande udefra, at de nationale kirkers store medlemstal ikke synes at harmonere med de nordiske landes meget sekulariserede præg.

Vi hylder i Norden religionsfriheden, men vi synes samtidigt kun at tilkende religionen en marginal plads i vores liv. Hvordan kan det så egentlig være, at så mange er medlem af kirken? For en umiddelbar betragtning kan det forekomme temmelig paradoksalt og modsætningsfyldt, og det lette og tendentiøse svar er ofte, at folk i Norden blot er medlemmer af vane og tradition ikke pga. tro og holdning. Et eksempel på en sådan tolkning er her hentet fra leksikalt opslag på Wikipedia om Island. Om religion på Island står følgende:

I lighed med de øvrige nordiske lande er Island et ret sekulært samfund, hvor den aktive religionsudøvelse er ret beskedet. Oversigten [at 76,18 % i 2013 er medlemmer af den lutherske kirke] viser kun de administrative tilhørsforhold til de religiøse organisationer og afspejler ikke nødvendigvis en reel trosfordeling blandt befolkningen. Ifølge en undersøgelse publiceret i 2001 var 21 % af befolkningen enten ateister eller agnostikere. En gallupundersøgelse fra 2011 konkluderede, at 60 % af islændingene fandt religion uvigtig for deres dagligliv; dette er en af de højeste andele af areligiøsitet i verden.²

Artiklens konklusion er, at når 60 % af islændingene i en undersøgelse finder, at religion ikke er vigtig for deres dagligliv, så gør det Island til verdens mest areligiøse land.

At vane og tradition står i modsætning til tro og religion er imidlertid en både forhastet og meget forsimplet konklusion. Vaner og traditioner spiller en stor rolle, også hvad angår religion: "Sådan plejer vi at gøre, døbe vores børn, i vores familie". Og der er ikke noget dårligt ved at leve sit liv med vaner og med traditioner, tværtimod. Religiøse vaner og traditioner er ikke et åg, som mennesket skal befries fra, sådan som den missionerende ateist ofte forsøger at forklare det i disse år. Religiøse vaner og traditioner kan vi slet ikke leve uden. Traditioner og vaner fortæller om en stærk forbindelse mellem tro og liv, religion og familie. Og det selv om man måske ikke har så mange ord for denne følelse af samhørighed.

Herudover så er det nødvendigt, at man som betragter af vores samfund også besværer sig med at grave et spadestik

dybere og spørge, hvad det er, som gør, at mange islændinge – og det samme vil sikkert også gøre sig gældende i Danmark – svarer, at religion ikke er en vigtig del af vores liv. Måske skyldes svaret blot, at vi synes, at vores eget religiøse liv virker af så lidt, når vi sammenligner os med andre religioner og f.eks. hos muslimske medborgere møder en større synlighed og ser et mere tydeligt ydre fromhedsliv hos dem end hos os selv. Eller måske er det ambivalente forhold til religion og religiøsitet snarere udtryk for den kritik af ydre fromhed, som så markant har gjort sig gældende netop i den reformatoriske teologi og tradition.

Luthers budskab var: Du bliver ikke frelst ved dine egne gerninger og ydre fromhed. Du skal ikke gøre dig til af dine gerninger. Religion er i en luthersk nordisk aftapning grundlæggende ikke noget, man gør sig til af. Denne opfattelse er dybt indlejret i vores samfund og måde at tænke på, men i dag også udfordret. Når man svarer, at religionen ikke fylder meget i ens liv, er det ikke nødvendigvis det samme, som at medlemskabet af kirken ikke betyder noget.

Jeg vil ligefrem tillade mig at påstå, at sekularisering og evangelisk-luthersk kristendom fint går i spænd, ja i en vis forstand betinger det første det andet.

Mere sekularisme vil efter min opfattelse næppe skabe et mere frisindet samfund, idet sekularismen netop ikke vil tilkende religionen nogen som helst plads, ja den ser kun troen som overtro og dermed som noget, der kun har plads på det enkelte menneskes indre overdrev.

Jeg er ikke blot som biskop, men også som samfundsborger, taknemmelig for den lutherske arv i vores samfund. Der er meget at kritisere det lutherske for både historisk og nu, og jeg gør mig ikke til talsmand for, at det lutherske har totalbestemt vores nutid. Det vil være at se bort fra andre og flere rige påvirkninger f.eks. fra renæssancen, oplysningstiden, de folkelige vækkelser og det tyvende århundredes demokratiske bevægelser. Jeg deler grundlæggende den amerikanske forfatter Marilynne Robinsons ord om Reformationen: "The reformation is another beautiful and very worthy heritage of cultural and spiritual wealth."³

Skærsilden og de 95 teser

Hvad kendetegner så egentlig det lutherske? Hvad er det

for et syn på mennesket, på døden og livet, som jeg vil påstå har gjort sig gældende med særlig kraft gennem det luther-ske og Reformationen – et livssyn, som stadigt præger os og også kirkegårds-kulturen? Og her tænker jeg bredt på vores omsorg for de døde: i ritualer, begravelsesformer, kirkegårde og markeringer på gravstederne.

Det er nærliggende først at gå til Luthers 95 teser fra 1517. Hvad man måske ikke umiddelbart tænker på, er, at Reformationen netop tager sit udgangspunkt i en protest mod en bestemt forståelse af, hvad der sker med et menneske efter døden. Teseerne er ikke blot et opgør med pavemagten, de handler også om menneskets forhold til døden.

De 95 teser, som Luther slog op på kirkedøren i 1517, forholdt sig kritisk til samtidens forståelse af og syn på den døde og den dødes skæbne. For afladshandlen handlede om at undgå Skærsilden eller om at forkorte sit ophold der. Forestillingen om Skærsilden voksede frem i senmiddelalderen. Skærsilden stod som et rum og en tidssfære, et mellemrum og en mellemtid, mellem jorden og paradiset. Mennesker, der nok er bestemte til Paradis skal dog forinden udstå timelige straffe for deres jordiske forseelser, inden porten til Paradis endeligt åbnes. Det gjaldt så om, at Skærsilden måtte blive et hurtigt intermezzo. Det centrale spørgsmål blev, hvordan man kunne hjælpe sig selv og sine kære ind i det evige liv. Det kunne pavemagten konkret hjælpe med til ved at give den enkelte mulighed for at købe tilgivelse for sine synder og modtage aflad gennem kirken. Afladshandlen indebar således et særligt fokus på livet efter døden. Kirken var her at forstå som den nøglemagt, der havde mulighed for både at tilgive og dømme, binde og løse, lette og forkorte ens ophold i Skærsilden.⁴ Men netop denne tankegang om pavekirke-s magt til at binde og løse synder gør Luther radikalt op med. I to af teseerne hedder det f.eks:

11. Den forståelse, at en kirkelig bodsstraf bliver ændret til en skærsildsstraf, er ukrudt, der synes sået, mens biskopperne sover.

27. De forkynder menneskelære, når de siger, at sjælene udspringer, når pengene i kisten klinger.⁵

Luther kritiserer skarpt pavekirke-s købmandsskab i forhold til Vor Herre og indleder hermed opgøret med pavekirken som institution. Ingen i kirken, hverken pave eller nogen anden end Gud selv, kan forlade synder.

Mennesket står alene tilbage over for Gud som Herre og dommer. Hvad døden angår, og hvad der skal ske siden hen, er udelukkende en nådessag, som alene beror på Gud.

Bag Luthers protest mod afladshandlen ligger et nyt syn på døden. Den døde har ikke længere behov for kirkens forbøn. Luther skriver:

13. De døende indfrier ved selve døden alt, og er allerede døde for de kirkelige krav, idet de er løst fra dennes ret over dem.

Og i stedet for at bruge penge på afladsbreve, så opfordrer Luther til, at man hellere giver pengene til de fattige:

43. Man skal lære de kristne: at man tjener de fattige bedre ved at give til dem eller låne til dem, end at købe aflad.

Den kristne kan i stedet trygt hvile i sin dåb:

37. Enhver kristen, hvad enten han er levende eller død, har delagtighed i alle Kristi og kirkens goder uden afladsbrev, for det gives ham af Gud.

Luthers reformation medførte i syn på menneskelivets ende og på døden kort formuleret, at fokus skiftede fra en optagethed af at hjælpe den døde til at trøste de efterladte. Dette skifte af fokus på den døde til omsorg for de pårørende bestemmer stadigvæk tilgangen til kirkegårds-kulturen i Norden. Vi har de pårørende for øje i vores arbejde med at drive kirkegårde. Ikke at man ikke tidligere, før Luther, havde udvist omsorg for de pårørende, men fokus skiftede. De jordiske rester af den døde skal behandles med værdighed, men hensynet til de pårørende og efterladte kommer først. Førsteprioritet er det, som kan trøste og opbygge den efterladte.

Sermon om forberedelse af at dø

Hvilke tanker gjorde Luther sig egentlig om det at dø? I en prædiken skriver Luther om, hvordan mennesket skal forberede sig på døden:

For det første: eftersom døden er en afsked med denne verden og alle dens gøremål, er det nødvendigt, at mennesket beskikker sit timelige gods ordentligt, sådan som det skal være, eller som han tænker sig at ordne det, så at der ikke efter hans død bliver årsag til skænderi, strid eller nogen fejltagelse blandt hans efterladte;

dette er en legemelig og udvortes afsked med denne verden at slippe og sige farvel til sine ejendele⁶

Mennesket skal, siger Luther, idet det bereder sig på døden, som det første slippe det jordiske gods, tage afsked med det ydre. Et er, at man skal lære som døende at tage afsked med sine ejendele, men læg mærke til, hvordan Luther dermed understreger netop hensynet til de efterladte. Vi skal sørge for at ordne vores forhold, så vores død ikke må blive årsag til skænderi, strid eller nogen anden ufred.

Man skal, fortsætter Luther, desuden tilgive de mennesker, som har gjort en fortræd, og man skal rette tankerne mod Gud og ikke mod døden. Luther formulerer det på følgende måde:

Døden bliver stor og skrækkelig, ved at den svage forsagte natur forestiller sig denne skikkelse alt for levende og har den alt for meget for øje; dertil bidrager djævelen, for at mennesket må se dybt ind i dødens græsselige væsen og skikkelse og derved bliver bekymret, ængstelig og frygtsom; thi da skal djævelen nok fremholde alle de grufulde, pludselige døds måder, som et menneske nogen sind har set, hørt eller læst om, og yderligere indflette Guds vrede,...Thi jo dybere døden betragtes, beskues og tages i øjesyn, des sværere og farefuldere er det at dø.

Mennesket skal, ifølge Luther, ikke beskæftige sig unødigt med synden og døden samt forestillingerne om helvedet og alle dens pinsler. De driver os kun rundt i manegen og er hverken til hjælp, trøst eller gavn.

Elmelundemesteren:
Dommedag. Fanefjord
Kirke omkring år 1500.
Foto: Karin Kryger 2010.

Kunsten er, skriver Luther, fuldstændigt at slippe døden ved ikke at lade den styre sit liv. Men hvordan? Det sker ved, siger Luther, at du bag døden ser livet, bag synden ser nåden og bag helvedet ser himlen.⁷ Vi mennesker skal ikke frygte døden, selv om vi godt ved, at vi skal dø. Vi skal ikke frygte døden, men hvile og virke i troen. Kristus har taget din død på sig og overvundet den.

Nedritualisering og memento mori

Reformationen medførte et skifte i synet på døden, fra en optagethed af, hvad skal der ske med mig efter min død til et fokus på de efterladte i stedet (i lyset af, at jeg, levende som død, må ty til og forlade mig på Gud). Men hvad betød det så konkret for kirkegårdskulturen?

Skiftet ved Reformationen, hvor staten overtog kirken, og helgenaltrene og alle forbønsmesserne blev fjernet, medførte i første omgang en mindre interesse for kirkegårdskulturen.

Peder Palladius' Visitatsbog

En af de centrale tekster fra reformationstiden om kirkegårdskultur, syn på kirkegården og pasning af den, finder vi hos Sjællands første lutherske biskop, Peder Palladius (1503-1560).

Han rejste som biskop i 1540'erne rundt i sognene på Sjælland og belærte borgerne om den lutherske tro, og hans visitatsbog giver en nutidig læser et godt indblik i, hvad han så lærte folk og formanede dem om.

Peder Palladius har i sin visitatsbog et helt afsnit om kirkegården. Et afsnit, hvor man nok mærker det lutherske opgør med den tidligere tradition, men hvor kirkegårdens betydning samtidigt bliver understreget:

Kirkegården skal også altid være ren og ordentlig.

Der skal hverken være hyldebuske eller nælder, græsset må kun gå op til ankelen. Det skal være smukt, jævnt, langt græs, som kirkeværgerne slår to eller tre gange om sommeren, så godtfolk kan gå på kirkegårdene til deres forældres grave.

Det skal de ikke gøre for at bede for dem, for det har de gud ske lov ikke brug for. De har nemlig, i modsætning til os, for længe siden fået deres dom.

Men når du står ved dine forældres grave, så skal du tænke på, at du også selv skal dø engang. Udvælg du dit gravsted hellere i dag end i morgen, for vi har ikke noget brev på vores liv.

Kirkegården skal altså altid være ordentlig og ren. I skal for alt i verden ikke tillade okser eller fæ at skide, med forlov sagt, på kirkegården og svine det sted til, hvor jeres forældre ligger og hviler deres ben.

I skal jo også selv ligge og hvile der engang. Det er jeres sovested og seng, hvor I skal sove til dommedag. Hvem vil have sin egen seng hjemme beskidt og svinet til? Sørg derfor også for, at den seng, som I skal ligge den længste tid i, altid er rent og smukt indhegnet med en kirkegårdsmur med riste, låge og porte, og hvad der ellers hører til, så man kan sige, at I holder kirken dejlig, ryddet og pyntet både inde og ude.

Så kan de gode almuesfolk søge herind for at høre Guds ord og deres sjæls saligheds lærdom.

I må ikke tillade nogen at ride og rende inde på kirkegården, når der er bryllup. Det er noget, som hører Djævelen til, og det samme gælder det drikkeri og de unoder, som man foretog i kirken på anden og tredje bryllupsdag. Landstinget har afskaffet det, og derfor skal kirkeværgerne nu holde opsyn med dette, sådan som de er forpligtet til det.⁸

Peder Palladius får sagt meget centralt om kirkegårdens betydning og værdi: De døde skal vi ikke bekymre os om, de er i Guds hænder, men kirkegården er os til gavn og trøst. Og for at den kan være det, kræver det, at vi værner om kirkegården.

Formålet er for det første, at godtfolk kan gå på kirkegårdene til deres forældres grave. Det kræver, at kirkegården bliver passet og holdes rent, så vi som pårørende kan besøge gravstedet.

Men det handler også om andet og mere end adgangsforholdene. Kirkegården skal for det andet holdes rent og stå værdigt, fordi derinde ligger vores forældre. "Du skal elske din far og din mor", står der i det fjerde af de ti bud i Det gamle Testamente. Vi skal agte, værdsætte og ære generationerne før os, og deres jordiske rester, deres grave, skal vi tage vare på.

Peder Palladius tegner for det tredje et billede af kirkegården som et lærested. Ligesom kirkerummet med Reformationen i højere grad bliver et lærested, hvor prædikenen og udlægningen betones (konkret med prædikestolens placering i kir-

kerummet), bliver kirkegården nu også et sted, hvor mennesket lærer noget om sig selv, det skabte liv og det fællesskab, det indgår i.

På kirkegården bliver vi mindet om, at vi skal dø: "Men når du står ved dine forældres grave, så skal du tænke på, at du også selv skal dø engang. Udvælg du dit gravsted hellere i dag end i morgen", skriver Peder Palladius. Et kirkegårdsbesøg gør os bevidste om vores menneskevilkår og om betydningen af dem, der var før os. Reformationen gjorde ganske vist op med helgendyrkelsen, men vi mennesker lærer af hinanden, og medmennesket kan tjene som eksempel i tro og gerninger.

Endelig er kirkegården også det sted, hvor menneskets håb næres. Lad mig give et eksempel igen fra Peder Palladius' *Visitatsbog*, hvor han indirekte peger på det håb, som kendetegner kirkegårde præget af evangelisk-luthersk kristendom.

Det drejer sig om det lidt upåagtede kapitel *Om navnløse børn en anden trøst og formaning*, hvor kirkegården netop bliver fremhævet som et inkluderende rum:

Jeg vil sige dig endnu mere til trøst, lille kvinde: Hvis dit barn skulle dø, enten fordi det kom død fra moders liv, eller fordi det ikke kunne holdes i live efter fødslen, og det ikke kunne nå at blive døbt, hverken her i døbefonten eller hjemme i huset, så skal ingen af den grund falde i mishåb og tvivle om dette barns salighed. Man skal heller ikke begrave det i en eller anden høj eller i uindviet jord, men på en kristen kirkegård sammen med andre børn, som er døbt. Det skal man gøre i det gode håb, at vor himmelske fader er mægtig nok til at give et barn salighed inde i moders liv og lade det der døbe i sit eget blod, om han vil det. Ligesom Skt. Hans glædede sig i moders liv, da Jesus kom til ham i Jomfru Marias liv, som I hører om på Vor Frues Dag, da Jomfru Maria besøgte Elisabeth.⁹

Peder Palladius videregiver her, hvad Luther tidligere havde formuleret. Intet udøbt barn skal afvises på kirkegården. Det sjælesørgeriske kommer først. Guds nåde, evangeliet, åbner kirkegården for alle.¹⁰

Alle kan således blive begravet på en luthersk præget kirkegård, og det uanset tro og livsholdning. Er kirkegården et indviet rum, så er den ikke kun rum for den døbt. Det, fin-

der jeg, er et værdifuldt træk ved de nordiske kirkegårde, et luthersk præg og en værdifuld arv.

Til trøst og gavn for de efterladte

Reformationen har således påvirket de nordiske landes kirkegårdskultur. Fokus ændrede sig fra den døde til de efterladte. I første omgang, i opgøret med de mange katolske særritualer, medførte det måske kirkegårdens forfald, et forfald, der i så fald også kan skyldes krigshandlingerne under Grevens Fejde.¹¹ Men det reformatoriske fokus lagde samtidigt kimen til det, som præger vores kirkegårdskultur i de nordiske lande den dag i dag.

Omsorgen for og hensynet til de pårørende, deres behov, er i højsædet.

På den ene side betyder det, at vi stadig finder det vigtigt, at vores kirkegårde er præget af værdighed, respektfuld omgang med de døde, og at kirkegårdene fremtræder som respektfulde rum til trøst og gavn for de pårørende. Det er fortsat opgaven.

Kirkegården er desuden luthersk forstået et sted, hvor vi kan blive bevidste om os selv, hvor vi konfronteres med det, at vi skal dø, og bliver mindet om fællesskabets betydning, livet med hinanden. Det er samtidigt stedet, hvor håbet bliver næret, at døden ikke får det sidste ord.

Vi lever i en tid, hvor kirkegårdskulturen er under hastig forandring. En hovedtendens i denne flygtige tid er, at kirkegården forvandles fra mindested til glemmested. Mange sættes ned i gravsteder uden mindsten, og flere søger desuden uden for kirkegårdens område og vil f.eks. strøes ud over hav.

Det er imidlertid vigtigt at have øje for, at kirkegården fortsat kan tale til os, fortælle os om livet, konfrontere os med døden og lære os om det, som ret beset betyder alt. Her kan vi ikke nøjes med plejeplaner og regneark til pasning af kirkegårde. Kirkegårdsdrift er mere end teknik og miljø, mere end park- og havedrift.

Kirkegårdene er netop i de lutherske lande kendetegnet ved også at være også inkluderende rum, som gerne giver plads

Gravsten på kirkegården i Halle. Foto: Elof Westergaard.

til den mangfoldighed af liv, der leves i vores samfund. Vi skal skærpe vores sans og vores forståelse for dette. Som vi i Foreningen for Kirkegårdskultur har formuleret det i den nye debatbog *Gravskrift eller...? Kirkegårdens betydning og fremtid*:

Kirkegården er begravelsesplads for alle i det danske samfund. Den skal give plads til både den personlige historie og de fælles religiøse og kulturelle udtryk samt symboler. Den skal være præget af borgernes forskelligeartede tro og livssyn.¹²

Disse aspekter præger og skal også gerne fortsat præge de nordiske kirkegårde, og jeg vil gerne opfordre til, at man også medtænker denne arv. Kirkegårdene er kultur, båret af værdier, personlig historie, religiøse og kulturelle udtryk. Et fælles og inkluderende rum, et lærested, et memento mori og et trøstefuldt sted. Og sådan skal det også gerne fortsat være. Og det gælder uanset hvem der driver kirkegårdene, kommune eller kirke, og det gælder også hvordan forholdet mellem stat og kirke end er og udvikler sig i det enkelte nordiske land.

Noter

- 1 Balling, Jakob & Lindhardt, P.G., *Den nordiske Kirkes Historie*, Viborg 1979 (1945), 178.
- 2 <https://da.wikipedia.org/wiki/Island>.
- 3 Robinson, Marilynne, *The Givenness of Things*, London 2015, 30.
- 4 Ingesmann, Per & Pedersen, Niels Arne, *Kirkens Historie*, Kbh.2012, I, 590 ff.
- 5 Luther, Martin, 95 Teser. http://www.folkekirken.dk/_Resources/Persistent/9/3/8/c/938c6dc99506468c8e9df889cf28889260d3ac49/Martin%20Luthers%2095%20teser%20mod%20afladen.pdf
- 6 Luther, Martin, " En sermon om beredelsen til at død, *Luthers skrifter i udvalg*, bind 1, 96-111.
- 7 Luther, Martin, " En sermon om beredelsen til at død, *Luthers skrifter i udvalg*, bind 1, 100.
- 8 Palladius, Peder, *En Visitatsbog*, Udgivet på nudansk med indledning og noter af Martin Schwarz Lausten, Kbh. 2003, 32.
- 9 Palladius, Peder, *En Visitatsbog*, Udgivet på nudansk med indledning og noter af Martin Schwarz Lausten, Kbh. 2003, 115.
- 10 Sigurdsons, Lashmi, *Mulmet i Hjertet – trom, trøst og billeddannelse hos Luther*, Kbh. 2001, 92.
- 11 Karin Kryger, "Grøfter, Tjørn og æbetræer. Holder Johan Exners opfattelse af de danske middelalderkirkegård?", *Kirkegårdskultur* 2015-16, 22.
- 12 *Gravskrift eller...?* Udgivet af Foreningen for Kirkegårdskultur, Jelling 2017.